

ESKİŞEHİR KENTİNİN ESKİ SİT ALANLARI VE FONKSİYONEL ÖZELLİKLERİ (İLK ÇAĞDAN CUMHURİYETE KADAR)

GAYE ERTİN

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü
Bölgesel Coğrafya Anabilim Dalı
gertin@istanbul.edu.tr

Öz

Eskişehir'in yerleşim tarihi Paleolitik döneme kadar uzatmak mümkündür. Antik çağlarda ve Ortaçağda Dorylaion adıyla tanınan Eskişehir ile ilgili ön bilgi, batı Anadolu'da önemli bir medeniyet kuran Friglere uzanır. Şehir, Eretria Doryleos tarafından kurulmuştur. Çeşitli yazarlar, şehrin ilk kurucu yeri olarak Karacaşehir, Şarhöyük ve bugünkü pazar alanının bulunduğu üç farklı yerin varlığına dikkat çeker. Görüşümüze göre kentin en eski yeri şimdi Köprübaşı olarak anılan pazar alanındadır. Roma İmparatorluğunun ikiye bölünmesiyle şehir Bizanslıların egemenliğine girdi ve termal suları vasıtasıyla rekreasyonel bir önem kazandı. 1071 yılından sonra Anadolu'da Türk fethi ve hakimiyetini takiben şehir Bizanslılar ve Türkler arasında el değiştirdi ve 1175 Karacaşehir'e taşınarak bir kale kente dönüştü. Selçukluların 13. yüzyılda gerilemesinin ardından kent Osmanlıların eline geçti ve Osmanlı İmparatorluğunun ilk yerleşilen alanlarından biri oldu. 1877-78 arasındaki göçlerden sonra ve 1894 yılında Berlin-Bağdat demiryolunun açılmasıyla şehir çok canlı bir hale kavuştu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kent, Kurtuluş Savaşı sırasında batı cephesinin üssü haline geldi ve 1921 ise Yunan kuvvetlerinin eline geçti. 2 Eylül 1922'de özgürlüğüne kavuştu ve 1925'te bir ilçe merkezi haline geldi.

Anahtar Kelimeler: Dorylaion (Doryleaum), Selçuklu Türkleri, Bizanslılar, Odunpazarı, Osmanlı İmparatorluğu Berlin-Bağdat demiryolu.

OLD CITY AREAS AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF ESKİŞEHİR CITY (FROM THE FIRST ERA TO THE REPUBLIC)

Abstract

It is possible to prolong the age of settlement in Eskişehir, a city with a long historical past as far back as the paleolithic period. Preliminary information concerning Eskişehir known as Dorylaion (Doryleum) in ancient times and middle ages, falls to the time of Phrygians who established an important civilization in the western Anatolia. The city was founded by Doryleus of Eretria. Various authors have pointed to the presence of three different sites, namely, Karacaşehir, Şarhöyük and the present market area as the first founding place of the city. In our opinion oldest location of the city is at the market area now called Köprübaşı. Upon dividing of the Roman Empire into two the city fell under the rule of Byzantians and gained importance as recreational place with its thermal waters. Following the Turkish conquests and dominancy in Anatolia after 1071, the city frequently changed sides between Byzantians and Turks for sometime and then in 1175 moved to Karacaşehir and turned into a stronghold place. Upon its capture by Seldjuk Turks when the Byzantine Empire weakened, the city moved to the place now called "Odunpazarı". With the decline of Seldjucks in the 13 th century, the city fell to the Ottoman forces and became one of the first settling places of the Ottoman Empire. The city became activated following migrations in 1877-78 and especially with the opening of the Berlin-Baghdad railroad in 1894. The city after the 1st World War became a base for western front during Turkish Independence War and fell to the Greek forces in 1921. The city was liberated in September 2, 1922 and became a district center

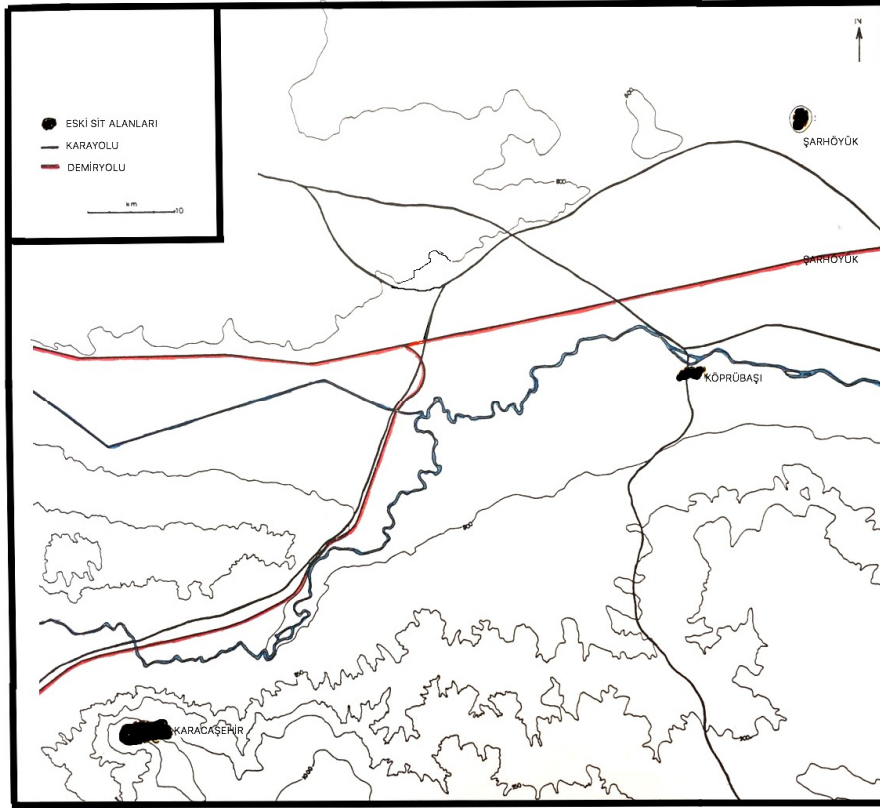
Key Words: Dorylaion (Doryleum), Seldjuk Turks, Byzantians, Odunpazarı, Ottoman Empire, Berlin-Baghdad railroad.

Giriş

Eskişehir, tarihi dönemler içinde Anadolu'daki ünlü merkezlerden biri olmuştur. İlk ve ortaçağlarda adı Dorylaion veya Doryleaum olan kentin eski sit alanı ile ilgili üç farklı yerden söz edilmektedir. Çeşitli kaynaklarda şehrin şimdiki çarşı yakınında sıcak su kaynakları civarında veya buranın kuzeydoğusunda ova ortasındaki Şarhöyük'te yada güneybatısındaki Karacaşehir'de kurulduğu yönünde farklı görüşler vardır.

Dorylaion'un eski sit alanının dar Porsuk vadisini kontrol eden bugün de harabelerin bulunduğu tepelik bir alan olan Karacaşehir üzerinde kurulduğunun ileri süren Diest buradaki kalenin inşa tarihini kesin olarak saptayamamakla birlikte kale surları dışında doğuya doğru uzanan bina izlerine dayanarak burada büyük bir ikamet sahasının varlığını iddia etmekte ve daha sonra kent halkının düzenin sağlandığı Roma döneminde sıcak su kaynaklarının bulunduğu ovaya indiğini belirtmektedir (Diest,1889:53). Ramsay Karacaşehir'in Romalılar döneminde yapıldığını iddia etmektedir(Ramsay,1890:81-90).

Doryleaum'un ilk merkezinin Porsuk vadisinin sol tarafında hemen hemen ovanın ortasında yer alan Şarhöyük'te olduğunu ileri süren, Körte, Radet, Kinnier ve Lucas gibi araştırmacılar ise burada büyük bir akropolün varlığından söz etmektedir. Ancak Diest (Diest 1890:51-53) eserinde Şarhöyük'ün 20-30 kadem yükseklikte, çevresinin de 400 adım kadar küçük bir tepe olduğunu geçmişin parlak şehri Doryleaum'un bu kadar küçük bir alan üzerinde kurulamayacağını iddia etmekte ve buranın tali bir nüve olabileceğini belirtmektedir.

Figür 1:Eskişehir Kentinin Eski Sit Alanları

Dorylaion'un bugünkü çarşı içinde sıcak su kaynakları yakınında kurulduğunu iddia eden Leake ve Ramsay gibi araştırmacılar ise Romalı tarihçilerin yazıtlarına dayanarak şehrin Tymbros ve Tembrogios (Porsuk Çayı), ile Hermos ve Bathys (Sarısu) arasındaki ovada, içiminin iyi olduğu soğuk ve sıcak su kaynakları civarında kurulduğunu iddia etmektedir. Gerçekten de bu konudaki yazıtların daha gerçekçi olduğuna dayanarak ve bu kesimin, kuruluş yeri olarak seçilmesinde elverişli bir koşullara sahip olduğu da düşünülerek, şehrin en eski sit alanını sıcak su kaynakları civarında göstermek en uygun yaklaşımdır. Ancak kent değişen koşulların etkisiyle tarihi dönemler içerisinde yerini değiştirmiştir. Nitekim Türklerin Anadolu'yu ele geçirmesi ile başlayan akınlar döneminde ovanın savunmada güçlükler yaratması nedeniyle Ramsay'in de belirttiği gibi Porsuk vadisini kontrol eden Karacaşehir'e çekilmesi ve bir kale kent görünümü alması ihtimal dahilindedir. Bununla birlikte Türklerin sahaya egemen olması ile yeniden eski alanın kullanıldığı da bir gerçektir. Ancak bu dönemde gerek Porsuk'un oluşturduğu taşkınlardan ve çevresindeki bataklıklar ile bu bataklıkların sebep olacağı sıtmadan korunmak, gerekse çevreyi dışardan gelebilecek tehlikelere karşı kontrol altında tutabilmek için bu defa eski sit alanının biraz daha güneyinde plato yamacının hemen önünde Odunpazarı adı verilen sahada yeni bir nüve oluşturulmuştur. Daha sonra değişen koşullar ile Porsuk çayı çevresinde ikinci bir nüve oluşmuş ve tekrar ovaya kuzeye doğru bir gelişme başlamıştır.

İlkçağda Eskişehir

İlkçağda kentin yerleşim sahasının büyüklüğü ve sınırları hakkında bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte yerleşimin niteliği, kullanım biçimi ve fonksiyonel özelliği günümüzden oldukça farklıdır. Kentin bugünkü yerleşim sahasının çevresinde yapılan kazılarda üst Paleolitik döneme ait araç ve gereçler bulunmuştur. Ancak yerleşimin yaşını neolitik ve kalkerolitik döneme kadar uzatmak daha uygun olur. Hititlerin de bu sahada birtakım yerleşmeler kurdukları bilinmektedir. Ancak ilk ve ortaçağlarda Dorylaion(Doryleaum) ismi ile tanınan Eskişehir kentine ait bilgiler Batı Anadolu'da büyük bir uygarlık kuran Frigler dönemine rastlamakta ve şehrin Eretria'lı Doryleos tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. (Wissowa, 1577-1578 345). Nitekim M.Ö. 6. Yüzyılda Yunan Kültürü ile ilişki kuran kent, Peutinger'in Tabularında Nikea (İznik) Amarion yolu üzerinde ve Phrygia Epiktetos sınırları içinde gösterilmiştir(Darkot, 1945: 384). Kent hakkında bilgi veren çeşitli kaynaklarda (Doryleaum, kaplıcaları ile ünlü önemli yolların düğüm noktasında yer alan bir kent olarak tanımlanmış, ancak o döneme ait fonksiyonel özellikleri hakkında hiçbir bilgi verilmemiştir (Strabo; 1930:505). Bununla birlikte Friglerin yaşamına ait birtakım bilgilerin oluşu Doryleaum kentinin bu kültür ve uygarlığın küçük bir modeli olduğu yolunda bir görüş de kazandırmıştır. Gerçekten de Friglerin ticarete konu olacak derecede ileri tarım yöntemleri geliştirmiş olmalarının yanı sıra, dokumacılık, orman ürünleri, madencilik alanında da ileri düzeyde oldukları bilinmektedir. Bu bilgilere bağlı olarak Frigler dönemindeki Doryleaum kentinin özellikleri ortaya konabilir. Öncelikle, şehrin tarımsal potansiyeli yüksek bir ovanın içinde yer alması, Friglerin kültür bitkileri üretimi bakımından gelişmiş bir ulus olmaları ile birleşirse, Doryleaum'un ilkçağda tarımsal özellikleri ağır basan bir kent yapısı kazandığı söylenebilir. Bunun yanı sıra kentin relief faktörü yönünden ulaşım elverişli bir yerde kurulmuş olması, bu ürünlerden elde edilen

artı ürünün değerlendirilmesini sağlamış, başka bir deyişle ticari fonksiyonunu geliştirmiştir.

Frig devletinin yıkılmasından sonra sırası ile Lidyalıların, Perslerin ve İskender'in eline geçen kentin o döneme ait özellikleri hakkında sağlıklı bilgiler mevcut değildir. Ancak kentin bu derece sık istilaya uğramış olmasının sebebi Frigler döneminde kurulan görkemli yaşamın devam ettiği yolundaki bir görüşle açıklanabilir. Daha sonraki yıllarda Romalıların eline geçen kent, Roma İmparatorluğu ikiye ayrılıncaya kadar bu devletin sınırları içinde kalmıştır. Kentin Romalılar döneminde ticari fonksiyonunun çok gelişmiş olduğu Romalı tarihçilerin yazıtlarından anlaşılmaktadır.

Ortaçağda Eskişehir

Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması ile başlayan Ortaçağ boyunca uzun süre Bizans devletinin yönetiminde kalan kent, zaman zaman çeşitli istilalara uğramış, ancak dış baskıların olmadığı dönemlerde de ilkçağdan ortaçağa taşıdığı özelliklerini devam ettirmiş ve değişen koşullara bağlı olarak yeni bir takım fonksiyonlar da kazanmıştır.

Bizanslılar dönemi ile Hristiyanlaşma sürecine giren kentte, sosyal yapıda önemli bir değişim yaşanarak kentsel fonksiyonlar (imalat, tarım, ticaret vb.) büyük ölçüde kiliselerin kontrolüne girmiştir. Ancak Bizanslılar döneminde, Doryleum ilkçağda kazandığı özellikleri hemen hemen hiç değiştirmeden devam ettirmiştir. Kent yine tarım ile kurduğu ilişkiyi sürdürmüş, imalat faaliyeti devam etmiş ve ticaret ekonomik yapının temelini oluşturmuştur. İstilalara maruz kalmadığı dönemlerde ise havanın güzelliği ve sıcak su kaynaklarının varlığı ile Bizans İmparatorluğu'nun avlanma, dinlenme ve sayfiye şehri olmuştur(Tunçdilek, 1957:36). Başka bir deyişle kent, Bizanslılar döneminde rekreasyonel bir özellik kazanmıştır. Ancak Bizanslılar döneminde kentin, zengin ve görkemli yaşamı, Anadolu'ya başlayan İran ve Arap akınları sırasında büyük ölçüde gölgelenmiştir.

Arap yazılı eserlerinde adı Edruliye veya Dorilee olarak geçen kent, Bizans ordularının kendilerini Arap ve Türk ordularına karşı savunmaları sırasında önemli rol oynamış ve savaşlar sırasında geniş ova, Bizans ordularının toplanma yeri olmuştur (İbn_Hurdezbek, 1889:109-110). Ancak Bizans ordularının tüm savunmalarına karşın kent 708 tarihinde al-Abbas binal-Valid tarafından işgal edilmiştir(Darkot, 1945: 385) bunu Hasan Bin Kahtaba'nın 778 yılındaki akını izlemiştir. (Darkot, 1945:385).Bu tahrip ve istila hareketleri kentin ticari yaşamında büyük krizler yaratmış ve ticari hayatın bozulmasına neden olmuştur. Arapların istilacı hareketlerinden sonra 1071 yılındaki Malazgirt savaşına kadar geçen dönem boyunca kent sakin bir yaşam sürmüştü ancak bu uzun dönem boyunca yapısında ne gibi değişim olduğu ise karanlıkta kalmıştır.

Anadolu'nun Selçukluların eline geçmesi ile yeniden başlayan savaş dönemi sırasında kent 1094 yılında Selçuklular tarafından büyük ölçüde tahrip edilmiş ve işgale uğramıştır.(Comnene ,1945:97) Bu savaşı 1097 yılında Godefroy de Bouillon ve Bohémond komutasındaki iki haçlı ordusu ve Selçuklu hükümdarı I.Kılıçarslan komutasındaki Dorylaion savaşı izlemiştir. (Diest, 1889: 51-53) 1147 tarihinde İmparatorluk Konard'ın komutasındaki haçlı birliklerinin yenilgiye uğradıkları araştırmacılar tarafından dile

getirilmiştir (Diest,1889:53). Ramsay Selçukluların işgali sırasındaki Doryleaum'u anlatırken şunları söylemektedir:

XI yüzyılın sonlarına doğru Dorylaion Söğüt'ün kuzeyindeki bir noktaya kadar bütün askeri yol ile beraber Selçuklu Türklerinin eline geçti. 1175'te Türk kuvvetlerini kati surette yenmeye karar veren Manuel, büyük bir gayret sarf ederek biri Frigya'nın güneyinde Soublaion'dan diğeri Dorylaion'dan geçen eski iki yolu orduları için tekrar açmayı başardı ve askerlerini toplayarak Dorylaion üzerine yürüdü. Cinnamus eserinde şehrin Asya'nın en büyük merkezlerinden bir olmak itibarıyla sahip olduğu önemi, güzel iklimini, verimli topraklarını, balıkla dolu deresini, önemli bir miktar tutan nüfusunu, hamamlarını ve Türklerin yaptığı büyük tahribatı anlatır. Bu şehrin yanı başında 2000 kadar göçebenin yaşadığını ifade eder. Manuel bu harap şehri ihyaya teşebbüs etmedi, biraz ötede yeni bir yer seçti. Bu seçilen yer Eskişehir'in 6 mil kadar güneybatısında bugünkü Karacaşehir kalesinin bulunduğu sahadır. Kalenin mimarisi Bizans tarzında olup yaylanın Tembris vadisinin güneyine uzanan ıssız bir yerindedir. (Ramsay,1890:223)"

Eskişehir konum itibarıyla savunmaya elverişli ise de, su temini oldukça güçtü. 1175 yılında Manuel Komnenos II.Kılıçarslan'ı püskürterek, bugünkü Karacaşehir'in bulunduğu plato üzerindeki kaleyi yeniden inşa ettirmiş, ancak alınan tüm önlemlere karşın Bizans İmparatorluğu'nun zayıflamış olması nedeniyle kent bu tarihten çok kısa bir süre sonra Selçukluların eline geçmiştir.

Dorylaion harabelerinden dolayı adı Eskişehir olarak değiştiği tahmin edilen kent, Selçuklular dönemi ile birlikte önemli bir gelişme sürecine girmiştir. Nitekim Hıristiyan halk eskisi gibi sanat ve zanaatle uğraşmış, Türkler ise ticaret ve mülk sahipliğini üstlenmişler, kentin içinde çeşitli mimari yapılar ile önemli değişiklikler gerçekleştirmişlerdir. Nitekim dönemde 1267 yılında III. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında yapılan Alaeddin Camii Selçuklular döneminden kalma başlıca yapıdır. Bu eserin kent açısından taşıdığı bir başka özellik de Odunpazarı'nda yer alması sebebiyle bugünkü Eskişehir'in ilk çekirdek yerleşme sahasını göstermesidir.

Kentin Selçuklulara dönemindeki gelişmesi ve görkemli yaşamı 1243 yılına kadar sürmüştür bu tarihte Selçukluların Moğollara yenilmesi ile başlayan karmaşa dönemi boyunca şehir büyük tahribe uğramıştır. Nihayet 1262'de İlhanlılar döneminde, harabe halinde olan kent, Cacaoğlu Cebrail Bey tarafından yeniden inşa edilmiştir(Togan, 1946:309-310).

XIII. yüzyıl ortalarında Selçuklu Devletinin çok zayıfladığı dönemlerde, Eskişehir ve çevresi Selçuklu Sultanı Gıyasettin Mesut II tarafından Ertuğrul Bey'e verilmiştir. Kent daha sonra Ertuğrul Beyin oğlu Osmanlı Devletinin kurucusu olan Osman Bey'in yönetimine girmiş ve Bizans'a karşı yöneltilen savaşlar sırasında bir üs hizmeti görmüştür. Bu biçimde merkezi Eskişehir olan Sultanönü Sancağı Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yerleşim sahası olmuştur. Bu düşünceye göre "Eskişehir" adı Osmanlıların kuruluş döneminde sarayın "Yenişehir"e taşınması üzerine Sultan Osman tarafından verilmiştir (Gürol, 1949: 99).

Figür 2: Anadolu Selçuklu Devleti döneminden kalan ve kentin en eski yerleşim alanlarından olan Odunpazarında yer alan Alaeddin Camii yıllar içinde yapılan çeşitli restorasyonlar sonucunda Selçuklu mimarisi özelliğini bir hayli kaybetmiştir. Cami 1944-1951 yılları arasında Eskişehir Arkeoloji Müzesi'nin temelini oluşturacak tarihi eserlerin depolandığı bir müze işlevi görmüştür.

Osmanlılar Döneminde Eskişehir

Osmanlı döneminde Eskişehir Anadolu(merkezi Kütahya) eyaletine bağlı Sultan önü sancağının merkeziydi.(Darkot, 1945: 385). Bu dönem ile fonksiyonel özellikleri değişen kentte birbirinden ayrı özelliklere sahip iki devre ayırt edilir. Bu devreler 17.yüzyıl ve 1860 arasını kapsayan “duraklama dönemi” ve 1860-1914 yıllarını kapsayan “gelişme dönemi” olarak adlandırılır.

Duraklama Dönemi(17. Yüzyıl -1860)

Bir zamanların meşhur Doryleum’unda görülen canlı yaşamı ve gelişme hareketleri zamanla hızını kaybetmiş ve kent fakir, kirli küçük bir kasaba görünümünü kazanmıştır. Kuşkusuz Eskişehir’in kasaba karakteri kazanmasını hazırlayan birtakım nedenler vardır.

Bilindiği gibi Eskişehir Osmanlı Devletinin kuruluş döneminde “uç beyliği” konumundadır. Bu özelliği ile düzenin sağlandığı ve tam anlamıyla Osmanlı egemenliğinin hakim olmadığı Anadolu’da Asya kökenli saldırılara karşı kale durumundadır. Başka bir deyişle kent İmparatorluğun kuruluş döneminde askeri ve stratejik açıdan önemli bir merkezdir. Ancak 1473’te Fatih Sultan Mehmet’in Anadolu üzerinde Osmanlılara karşı olan son beylikleri de (Akkoyunlu ve Karakoyunlu beylikleri)ortadan kaldırması ile Anadolu yıllardır özlediği barış ortamına kavuşmuş, Osmanlı Devletinin de toprakları genişlemiştir. Bu durumda Eskişehir’de uç beyliği konumunu yitirmiştir. Kentin gerilemesinde çok büyük etkisi olan bu olgunun yanı sıra Osmanlıların Rumeli veya batıya önem veren bir politika izlemeleri ve Anadolu’yu ihmal etmesi çoğu Anadolu kenti gibi 1601’de çıkan Celali isyanlarından kentin etkilenmesi ve tahribe uğraması da eklenirse şehrin niçin bir duraklama dönemi içerisine girdiği kolaylıkla anlaşılır. Tüm bu olayların etkisi ile kent 17.yüzyılda kaza durumunda

düşmüş ve Hüdavendigâr (Bursa) vilayetinin Kütahya sancağına bağlı Eskişehir kazası olarak anılmıştır.

Kenti çeşitli tarihlerde ziyaret eden gezginler de Eskişehir'in genel görünümünü hakkında bilgi verirken, kentin fakir, küçük bir kasaba olduğu fikrinde birleşirler. Nitekim 1554 yılında şehre gelen Dernschwams *kentin büyük ölçüde yıkılmış ve tahribe uğramış* olduğundan bahsetmektedir(Kumann- Puchstein, 1890: 17). Dernschwams'tan yaklaşık 94 yıl sonra şehre gelen Evliya Çelebi de şehrin 17 mahallesi, çarşısında ise 800 kadar dükkanının bulunduğunu belirtmektedir(Evliya Çelebi, 2000,271). Gerek Evliya Çelebi, gerekse Katip Çelebi *çarşı ve hanlardan oluşan ticaret alanının ovada kaplıcalar civarında, ikametgah alanının ise güneydeki tepenin yamaçlarında (bugünkü Odunpazarı) yer aldığını, şehrin dört tarafının gül bahçeleri, bağ ve bostanlarla kaplı olup, tahıl bakımından da bol ve zengin bir yer olduğunu* söylemektedir(Katip Çelebi, 1648,641). Evliya Çelebi'den 32 yıl sonra 1680 yılında Eskişehir'i ziyaret eden Jouvin de Rochefort (Texier, 1862: 408) ise bu *küçük şehri kalabalık, sütü, buğdayı ve meyve ağaçları bol bir belde* olarak tarif etmektedir

Gerek Evliya Çelebi ve Katip Çelebi'nin gerekse Jouvin de Rochefort'un tasvirlerinden anlaşılacağı gibi kentte ekonomik yaşam henüz canlılığını yitirmemiş, ancak yavaş yavaş gerileme başlamıştır. Nitekim 1702 yılında şehre gelen Paul Lucas ve Tounefort, *kentin sönükleşmiş olduğunu, bu iki kısım arasında da büyük bir mesafenin bulunduğunu* anlatmaktadır (Lukas, 1712: 129-130). Paul Lucas'tan 100 yıl sonra 1800 yılında Eskişehir'den geçen W.M.Leake de *kenti 800 haneden meydana gelmiş, Söğüt kadar büyüklükte bir kasaba olarak tarif etmiş, o da şehrin iki ayrı kısımdan oluştuğunu* tekrarlamıştır(Leake,1824:17-18). Aynı tanım Mac Kinnier (1813 yılı) ve Ainsworth'un (1840 yılı), eserlerinde de yinelenmiştir. Bu gezginlerden Mac Kinnier *kenti sadece yoksul ve bakımsız bir kasaba olarak* tanımlamakla yetinirken (Kinnier, 1813:38), Ainsworth kentteki yaşam hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermekte aşağı mahalle olarak tanımlandığı çarşı kesiminin küçük bir çarşı, büyük bir han ve birkaç hamamdan oluştuğunu söylemekte, yukarı mahalle olarak ayırdığı güneydeki tepenin eteklerinin ise diğer gezginler gibi konut alanlarından meydana geldiğini belirtmekte, 800 metre mesafenin bulunduğu iki mahalle arasının ise mezarlık, yollar ve sebze, meyve bahçeleri ile kaplı olduğunu anlatmaktadır(Ainsworth, 1840:56).

1853 yılında şehre gelen Tchihatcheff da *"bir zamanların meşhur Doryleaum'u yerinde yoksul ve çok kirli küçük bir kasaba buldum"*demektedir(Tchihatcheff,1855: 45). H. Barth kenti benzer bir biçimde tanımlamaktadır (H. Barth, 1860:98-99). Texier ise kenti diğer araştırmacılar kadar kötü tasvir etmemekle birlikte o da kaplıcaların ünlü olmasına rağmen şehrin harap bir görünümde olduğunu, camilerin bile pek iyi bir halde bulunmadığını söylemekte ve şöyle demektedir:

"Eskişehir'in sıcak suları bugün de ünlüdür. Fakat şehir bayındırlık ve gelişmeden uzak bir görünümündedir. Camilerin uzaktan görünüşü güzeldir. Evlerin üzerinde yükselen yedi- sekiz minare manzarayı güzelleştirmektedir. Şehrin ikametgah alanı ve büyük bir çarşı ile hamamların bulunduğu ticaret sahası olmak üzere iki mahalleden meydana gelmiştir. Bu iki mahalle taştan yapılmış bir yol ile birbirine bağlanır. (Texier,1862, 408)"

Kentin bu durağan toplumsal yapısı XVIII. Yüzyılın ilk yarısında değişmeye başlamıştır. Bu değişimi başlatan ilk etken Rumeli'deki toprakların yitirilmesi ve Anadolu tarımının yeniden önem kazanmasıdır. Bu durum merkezi yönetimi göçerlerin yerleşmesini sağlamaya yöneltmiş, toprakların işlenmesi ise ticari yaşamı hareketlendirmiştir. İkinci etken ise XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında lületaşı ticaretine bağlı olarak göreceli bir canlanmanın meydana gelmesidir.

Dünyada kalite ve rezerv açısından değerlendirildiğinde Eskişehir yöresine özgü yeraltı kaynağı olan "lületaşı" ilk kez Türk tüccarlar tarafından XVIII. Yüzyılda Avrupa pazarlarına tanıtılmıştır. Lületaşının Avrupa'da büyük ilgi görmesi üzerine kent çevresinde nüfusu tamamen erkeklerden kurulu köyle oluşmuş, kentte lületaşını dış ülkelere pazarlayan bir tüccar sınıfı yerleşmiştir. Ayrıca lületaşını temizlemek amacıyla açılan yüzlerce taş temizleme atölyesi de kent bünyesinde yer almıştır. Ocaklardan çıkarıldıktan sonra temizlenen taş, deve kervanlarıyla Viyana'ya gönderilmiştir. Bu biçimde XVIII yüzyılda tamamen yerli tüccarların elinde bulunan ihracat Viyana ile kurulan ilişkiyi geliştirmiş ve bu ilişki etkisini kentin mesken tipleri üzerinde göstererek "Viyana tipi" evlerin yapılmasını sağlamıştır. Kente büyük kazanç getiren lületaşı ticareti kent için önemini zamanla yitirmişse de şehrin ekonomik yaşamına da nispi bir canlılık getirmiştir. Nitekim Şemsettin Sami Eskişehir kenti hakkında bilgi verirken Hüdavendigâr vilayetinin Kütahya sancağına bağlı kazanın merkezi olan Eskişehir'in nüfusunun 10.000 kişiden oluştuğunu ve zenginlik kaynağının ise lületaşı ocakları olduğunu söylemektedir (Şemsettin Sami, 1899: 937-938). Texier de aynı dönem Eskişehir'in ekonomik yapısına değinirken lületaşı ticaretinden söz ederek:

"kazanın tek sanatı çevresindeki sahalarda ocağı bulunan lületaşıdır. Lületaşı madeni hükümet tarafından ihraç ve idare olunur. Madenciler tüm çıkardıklarını mutasarrıfa getirirler, o da Eskişehir'deki genel depoya gönderir. Kente dış ülkelerden gelen tüccarlar ise lületaşını sandıklarla satın alırlar" (Texier, 1862, 410)" demektedir.

Gelişme Dönemi (1860-1914)

1860 yılından itibaren şehrin görünümü yavaş yavaş değişmeye başladı. Bu değişimdeki başlıca etkenler ise 1877-78 Osmanlı Rus Savaşından sonra kente yerleşen göçmenler ve 1894 yılında işletmeye açılan Berlin-Bağdat demiryoludur. Bu iki olay etkisini kentin idari yapısı üzerinde de göstermiş ve artan nüfus, finans alanındaki gelişme kentin daha büyük bir idari birim haline gelmesinde zorlayıcı güç olmuştur. Nitekim Eskişehir II Meşrutiyet'in ilanından sonra *"Hüdavendigâr vilayetinin Kütahya Sancağından ayrılarak bağımsız sancak durumuna"* gelmiştir (Işık, Şanlıer, 1988: 9).

1860'tan sonra kentte görülen canlanma, aşağı ve yukarı mahallelerin yerleşme sahalarının biraz daha gelişmesi ile belirginlik kazanmıştır. Ancak bu gelişmenin nedeni, dışardan gelen baskının zorunluluğundan çok, iç dinamizmden kaynaklanan bir karakterde olup, bunda XVIII yüzyılda başlayan lületaşı ticaretinin bir ölçüde de olsa etkisi vardır. Bu nedenle kentin durağan yapısındaki ilk önemli etki Balkan ve Kırım'dan gelen göçmenlerin kente yerleşmesi ile yaşanmıştır. Bu biçimde 1880-1890 tarihleri arasında şehrin kuzey kısmında ovada başlayan gelişme 1892 yılında demiryolu inşaatının Eskişehir'e yaklaşması ile daha

da hızlanmıştı. Nitekim Huart 1892 yılında yayınladığı eserinde bu gelişmeyi ayrıntılı bir biçimde anlatarak *yaklaşan, demiryolu çalışmalarının şehri şimdiden değiştirmeye başladığını, Porsuk çayının kıyısında Bizanslılar döneminde yapılmış kemerli iki köprünün sağında ve solunda yeni binaların yapıldığını, bunlar arasında mutfaksız ve yemeksiz iki odalı bir tür hanın da yer aldığını, Porsuk'un karşı kıyısında ise kenar mahalle benzeri bir yerleşim sahasının geliştiğini burada da bir Avusturyalının demiryolu işçileri için lokanta açtığını* belirtmekte ve *müstakbel garın yerinin şimdiden belli olduğunu* da tekrarlamaktadır (Huart, 1892:41-42). Aynı biçimde Cuinet Eskişehir'in demiryolu inşa edildikten sonra önem kazanmaya başladığını anlatmakta ve şöyle demektedir:

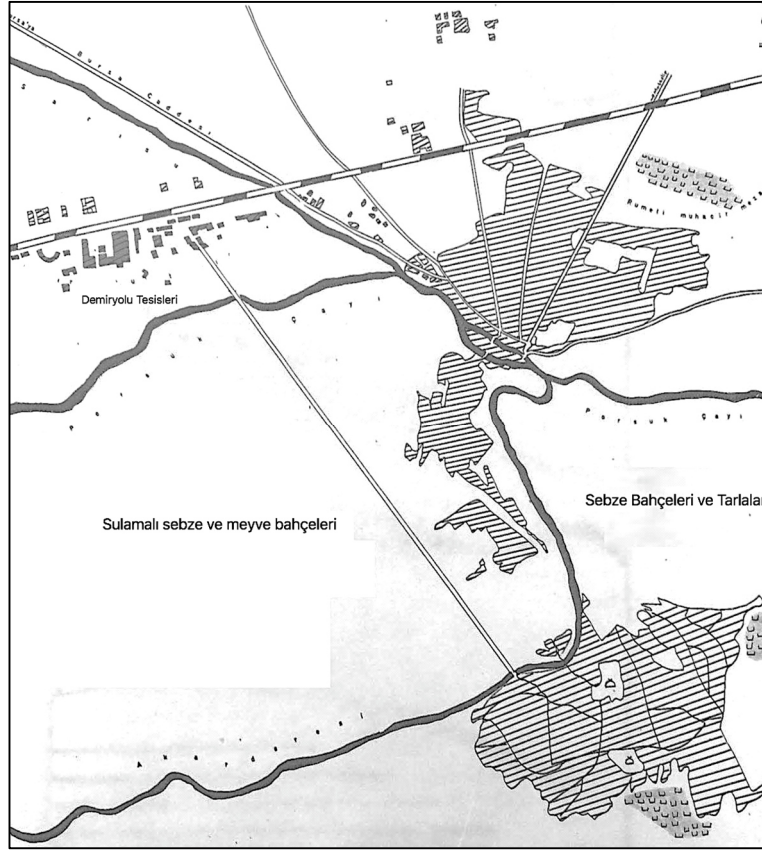
"Kiremit örtülü ahşap evlerden oluşan Müslüman mahalleri güneydeki tepenin yamaçlarına doğru yayılmış, sağdaki Rum ve soldaki Ermeni mahalleleri ise Porsuk çayına doğru gelişme başlamış ,kaplıca ve çarşı da bu kısımlarda yer almış, ovada ise Rumeli göçmenlerinin yaptığı yeni mahalleler gelişmeye başlamıştır. Kent, henüz 100 m uzakta bulunan demiryoluna doğru büyük bir yayılma eğilimindedir". Cuinet aynı yıllarda Eskişehir'de *11 cami, 6 mescid, 3 medrese, 2 kilise, 4 tekke, 25 han, 700 kadar dükkanında yer aldığını* belirtmektedir (Cuinet, 1894:207-208).

Demiryolunun Eskişehir'de varolan durağan yaşamı büyük ölçüde değiştirdiği R. Oberheimer tarafından da onaylanmaktadır (R. Oberheimer-H Zimmerer,1899:375). Körte de şehrin demiryolu geçtikten kısa bir süre sonra hayret edilecek şekilde canlandığını, toprak damlı ve kerpiç göçmen evlerinin Porsuk'un sol kıyısında gelişmeye başladığını, istasyon çevresinde de Rumların açtığı yeni otel ve evlerin bulunduğunu belirterek Cuinet'in sözlerini onaylamaktadır (Körte ,1886:3-4) .

1890 yılından itibaren başlayan gelişme ile güneydeki yamaçlar üzerindeki yerleşme ile çarşı ve pazarın bulunduğu kısım sahasını genişletmiş, Porsuk çayı çevresinde ise göçmenlerin kurdukları Hacı Seyit, Hacı Alibey, Hayriye, İhsaniye ve Mamure mahallelerinin ilk çekirdekleri atılmıştır. Ayrıca yine bu dönemde Hamidiye (Güllük Eskibağlar) mahallesinin kurulması ile yerleşme demiryolunun kuzeyine atlamıştır.

1890-1920 arasında şehrin gelişmesi Porsuk çayının kuzey kıyısı ile demiryolu çevresinde olurken esas nüve çarşı arasındaki kısımdan yer yer bahçelerin içinde

konutların yapılmasına başlanmıştır. Bu devrede kent çıkan bir yangın ile büyük bir tahribe uğramış ve göçmen evleri dışında kalan Müslüman ve Hristiyan evleri ile çarşının ahşap yapı malzemesinden oluşu 1905 yılında çarşıda çıkan bir yangının kısa sürede çevre evlere sıçramasına neden olmuş ve yerleşme sahası bu yangından büyük zarar görmüştür. Bu yangın sırasında kentin en eski kapalı çarşısı da yanmıştır (N. Tunçdilek,1957:43).

Figür2: 1896 yılında Eskişehir Kentinin Yerleşim Planı

Demiryolunun kent üzerindeki etkisi sadece yerleşme alanının genişlemesi ile sınırlı kalmamış, Eskişehir'in fonksiyonel yapısı üzerinde de etkili olmuştur. Demiryolunun eski ve bakımsız karayoluna oranla süratli oluşu ve Eskişehir'i başkent İstanbul'a direkt olarak bağlaması, kentin ticari fonksiyonunu yeniden canlandırmıştır. İstasyonun kent içinde yer alması çevre köylerden gelen ürünün Eskişehir'de toplanmasını sağlamış ve bu biçimde kır-kent arasında başlayan ilişki, şehre ticari organizatör rolü kazandırmıştır. Bu olaya bağlı olarak başlayan ekonomik kalkınma, tüccar ve esnaf sınıfı Eskişehir'e çekmiş, böylece kent yeni gelenlerle ticari faaliyetini geliştirdiği gibi mağaza, depo vb tesislerin açılması ile finans alanında da kendini yenilemiştir.

Demiryolu ile "ticari organizatör" rolünü üstlenen Eskişehir daha sonra Almanlar tarafından kurulan Cumhuriyet öncesi ilk sanayi kuruluşu olan "Cer Atölyesi" ile Osmanlı döneminde sanayi alanında atılım yapan ender Anadolu şehirlerinden biri olmuştur. Buharlı lokomotif ve vagonları tamir etme amacını güden bu kuruluş ekonomik yaşamda yeni bir atılım yapmasının yanı sıra çevre halkına da iş olanağı sağlamıştır. Nitekim bu kuruluş kente "sanayi alanında ustalaşmış işçi" yetiştirmiş ve bu faktör Cumhuriyet döneminde Eskişehir'e yönelen sanayi yatırımlarında önemli rol oynamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşına girdiği yıllarda Eskişehir çoğu Anadolu kentine göre biraz daha gelişmiş, ekonomik yapı bakımından nispeten canlı bir kent görünümü çizmiştir. Ancak bu durum 1914-1922 yılları arasındaki sekiz yıl süren savaş ortamı sırasında bozulmuştur. Kentte bu süre içerisinde sosyo-ekonomik gelişme yavaşlamış hatta durmuş, bu durum ise kentin gelişmesini engelleyerek ikinci bir duraklama dönemi içerisine girmesine neden olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı sonunda imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşmasına göre düşman kuvvetlerinin önemli gördükleri yerleri işgal edebilecekleri hükmünün yer alması Eskişehir'in de diğer Anadolu şehirleri gibi işgal edilmesine neden olmuştur (23 Ocak 1919). Ancak kentin stratejik öneme sahip bir konumda olması, düşman işgalinden kurtarılması zorunluluğunu getirmiştir. Bu amaçla Ali Fuat Paşa komutasında başlayan ve Mahmut Bey önderliğinde ilerleyen Türk birlikleri kısa sürede demiryolu işgalini kırarak kenti ele geçirmişlerdir (20 Mart 1920). Bu tarihi izleyen aylarda Batı Cephesi komutanlığı kurulmuş ve bu komutanlığın karargah yeri olarak Eskişehir seçilmiştir. Böylece Milli Mücadelenin ilk safhasında Eskişehir Batı Cephesinin sevk ve idaresinde önemli bir üs görevi görerek askeri bir fonksiyon kazanmıştır.

Kurtuluş Savaşı yıllarında yakın çevresinde önemli çarpışmalar (İnönü, Sakarya, Kütahya Savaşları) olmasına rağmen Eskişehir kenti içinde savaş olmamış, ancak Yunan saldırıları karşısında Türk Birliklerinin Sakarya nehrinin doğusuna çekilmesi üzerine Yunan işgali altına girmiştir (20 Temmuz 1921).

Bir yıldan biraz daha fazla bir süre Yunan işgali altında kent Türk Birliklerinin karşı taarruza geçmeleri üzerine 2 Eylül 1922 tarihinde işgalden kurtarılmıştır. Ancak Yunanlıların geri çekilirken çarşı ve Hristiyan mahalleleri ateşe vermeleri üzerine Tuzpazarı, Taşbaşı, Reşadiye camiiinin bulunduğu kısım tamamen yanmıştır. Yangından sonra şehrin bugünkü merkezi konumunda olan Köprübaşından bakıldığında İstasyonun rahatlıkla görüldüğü ifade edilir (Anonim, 1938:71).

Aynı tarihlerde kent mekânsal kullanım açısından değerlendirildiğinde genelde savaşa özgü bir kullanım şekli belirir. Nitekim istasyon civarı karargah ve hastane olarak kullanılmıştır. Özellikle DDY-Cer atölyesinin kurs binasının bulunduğu yer karargah, Rum otelleri de hastane olarak kullanılmıştı, böylece kent Kurtuluş Savaşı yıllarında askeri bir fonksiyon kazanmıştır. Diğer fonksiyonel özellikler ise (tarım, ticaret ve atölye imalatı) kapalı bir çevre içinde kalmıştır.

Kent, Kurtuluş Savaşından, 1923 yılına girerken yıkık ve boşaltılmış bir kasaba görünümündedir. Güneydeki eski mahalleler ve kuzeydeki göçmen evleri dışında Yediler Bölgesinden istasyona kadar uzanan geniş bir yangın yeri ile büyük ölçüde yok olmuş bir yerleşim alanı, tek katlı baraka şeklinde dükkanlar 1-2 katlı kerpiç binalar, Osmanlılar döneminde ihmal edilmiş olmasının getirdiği bir yol sorunu, toprak veya sivri taşlı düzensiz kaldırımlar, su ve elektrik gibi temel şehirselle fonksiyonlardan yoksun şehrin ortasından geçen ve henüz kanala alınmamış Sarısu ile Porsuk'un yarattığı çamur toz ve pislik Cumhuriyet yönetiminin devraldığı Eskişehir'di (Anonim-Vali, 1938: 132)

Sonuç

Eskişehir kentinde yerleşmenin gelişmesi çeşitli faktörler etken olmuştur. Kent zaman içinde sönükleşmiş ve duraklama devresine girmiş, bazen de hızlı bir gelişme göstererek ünlü ve önemli bir merkez olmuştur. Ancak daima değişen koşullara uyum sağlayabilmiş ve bu doğrultuda da gelişimini sürdürerek günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

İlk kuruluş tarihi ilkçağa kadar inen kentin kuruluş yeri olarak seçilmesinde, verimli bir ova üzerinde yer alışı, sıcak ve soğuk su kaynaklarının varlığı, Porsuk vadisini kontrol ediş, ve bölgesel lokasyon faktörünün ulaşım elverişli oluşu gibi doğal faktörler etken olmuştur. Kuruluş yeri belirtilen doğal faktörlerin en kuvvetli hissedildiği ova üzerinde, bugünkü çarşı içindeki sıcak su kaynakları civarında kabul edilen geçmişin Dorylaion veya Doryleum kenti doğal ortam ve bu ortamı iyi değerlendiren insan unsurunun etkisiyle tüm ilkçağ boyunca ünlü bir ticaret merkezi olmuştur. Ancak kent bu derece parlak bir yaşam sürmesi yanında, lokasyonundaki elverişlilik nedeniyle sık sık istilalara uğramıştır. Nitekim ilk kurucuları olan Friglerden sonra Persler ve Romalıların eline geçen kent Romalılar döneminde Porsuk nehrinin kuzey kısmında yer alan Şarhöyük'te ikinci bir yerleşim nüvesi geliştirmiş ve sıcak su kaynaklarının varlığı nedeniyle kaplıcaları ile ünlü dinlenme ve avlanma yeri olarak rekreasyonel bir özellik kazanmıştır. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılması ile başlayan Ortaçağ döneminde Bizans hakimiyetine giren kent Arap ve Selçuklu akınlılarının başladığı 8.ve 11.yüzyıllar arasında büyük tahribe uğramış, bu ise ovanın savunmada güçlük oluşturduğu düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Bu düşünce sonucunda sit alanı Manuel'in isteği ile Porsuk vadisini tepeden kontrol eden bir alan olan güneybatıdaki Karacaşehir'e taşınmış ve Doryleum bir kale kent görünümü kazanmıştır. Böylece kentin ikinci sit alanının kurulmasında kenti ele geçirmeye yönelik beşeri müdahaleler etken olmuştur. Ancak Karacaşehir'in sunduğu tüm elverişli koşullar(Porsuk vadisini tepeden kontrol etme vb) Dorylaion'un Türklerin eline geçmesine engel olamamıştır. Anadolu'nun Türklerin eline geçmesiyle başlayan huzur döneminde, sit alanı, tekrar ovaya taşınmış ancak bu kez Porsuk'un taşkınlarından korunmak, dışardan gelebilecek tehlikeleri önceden görebilmek gibi faktörlerin etkisiyle kent, ilk kuruluş yerinin daha güneyine neojen plato alanının eteklerine, "Odunpazarı" adı verilen kısma yerleşmiştir. Selçukluların zayıfladığı ve Moğollara yenildiği dönemde büyük bir tahribe uğrayan kent Selçuklu Sultanı tarafından Osmanlı devletinin ilk kurucularından olan Ertuğrul Bey'e verilmiş ve böylece Osmanlıların ilk yerleşim sahalarından biri olmuştur.

Osmanlı egemenliğinin başladığı dönemlerde bir uç beyliği özelliği kazanan Eskişehir biri ovada sıcak su kaynaklarının olduğu yer aldığı han ve hamamlardan oluşan ticaret sahası, diğeri güneyde platonun yamaçlarındaki konut alanları olmak üzere iki ayrı kısımdan meydana gelmiştir. 17 yüzyıldan itibaren sönükleşmeye başlamış , hatta 18 yüzyılda lületaşı ticareti ile başlayan lületaşı ticareti bile kenti canlandıramamıştır. Ancak kentin bu görünümü 93 harbi sonrasında kente yerleşen göçmenler ve 1894 yılında işletmeye açılan Berlin-Bağdat demiryolunun kent yakınından geçmesi ile değişmiştir. Eskişehir bu gelişimin ardında ticari fonksiyonel özellik kazanmış, Cer atölyesinin kurulması ile sanayileşme sürecin erken giren Anadolu şehirlerinden biri olmuştur. Bu biçimde kentin günümüzdeki fonksiyonel özelliklerinin ilk temelleri atılmıştır

KAYNAKLAR

- Ainsworth, F.M. 1840. Traveles and Researche of Asia Minor. London
- Anonim, 1938. Cumhuriyetin On beşinci yılında Eskişehir, İstanbul, Eskişehir Valiliği
- Barth, Reise 1860, Trapezunt nach Scutari, 1, Pettermann's Mitteilungen Cilt 98-99
- Comnene Anne, 1945, Alexiade, C:III, , Leib, s:97,Paris
- Cuinet Vital. 1894 La Turque d'Asie, , Tome IV, Paris, s.207-208
- Darkot, Besim 1945 İslam Ansiklopedisi-. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi,
- Diest W.Von, 1889. Von Permagon über den Dindymos zum Pontas Petersmann's Mitteilungen Ergänzunsheft, No:94, s.51-53
- Evliya Çelebi,2000 Seyahatname, Yapı Kredi Yayınları, Cilt:3 İstanbul.
- Huart, Clement,1892 Konia, Paris
- Gürol, Abdülkadir 1949. Eskişehir Kılavuzu, Eskişehir,
- İbn-Hurdezbeh-1889. Kitab-al-mesalik-wa-l-Mamalik, , Lieden,
- Işık,Cemal- Şanlier, Kenan, 1988. Sosyo-ekonomik Gelişmede Eskişehir, Nereden Nereye; Eskişehir, Eskişehir Ticaret Odası Yayınları No:2
- Katip Çelebi,1648 Cihannüma
- Kinnier, Mac J. 1813. Journey Throught Asia Minor, London
- Körte Aleksandr. 1886 Anatolitche Skizzen, Berlin
- Kumann. K Puchstein O. 1890 Reisen in Kleinasien und Nordsyrien. Berlin
- Leake.William .M. 1824 Journal of a tour in Asia Minor;London
- Lukas, Paul 1712 Voyage du Steur Paul Lucas fait par ordre dur oy dans L'asia Mineure, Tome I Paris,
- Oberheimer R. - Zimmerer H 1899 Durch Syrien und Kleinaisen, Berlin
- Ramsay William,1890 The Historical Geography of Asia Minor, London
- Strabo,1930 : The geography of Strabo, , C:V Kitap XII, , Londra
- Şemsettin Sami, 1899 Kamus-al-a'alam, İstanbul

- Tchihatcheff, Pierre de 1855. Asie Mineure III Paris,
Texier, Charles ,1862. Asie Mineure, Paris, s.408
Togan, Zeki Velidi 1946. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Tarih Araştırmaları, No:2, Cilt:1 İstanbul, , s.309-130)
Tunçdilek, Necdet 1957 *“Eskişehir ve şehrin tekamülü”*, İ.Ü.Coğrafya Enstitüsü Dergisi, C:4, s:8, , s.36)
Wissowa, Pauly-, 1577-1578. Realencyelopadie d. Klass. Altertumswi-V(Dorylaion), Stutgard.